

VARLIK VE İMKÂN

ARISTOTELES'TEN İBN SÎNÂ'YA
İMKÂNIN TARİHİ

M. CÜNEYT KAYA

KLASiK

İSLAM DÜŞÜNCESİ DİZİSİ

KİNDÎ: FELSEFÎ RİSALELER / Mahmut Kaya

İBN RÜŞD FELSEFESİ / Hüseyin Sarıoğlu

İslâm Filozoflarından FELSEFE METİNLERİ
çev. Mahmut Kaya

İBN SİNÂ'NİN MİRASI / Dimitri Gutas
der.-çev. M. Cüneyt Kaya

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE FELSEFE ELEŞTİRİLERİ / Fatih Toktaş

FİLOZOFLARIN TUTARSIZLIđI (*Tehâfütü'l-felâsife*) / Gazzâlî
(metin ve çeviri) Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıođlu

KİTÂBU'L-BURHÂN / Fârâbî
(metin ve çeviri) Ömer Türker - Ömer Mahir Alper

VARLIK VE İNSAN / Ömer Mahir Alper

İBN SİNÂ METAFİZİğİ / Robert Wisnovsky
çev. İbrahim Halil Üçer

VARLIK VE İMKÂN: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi / M. Cüneyt Kaya

Yakında

FELSEFE ve ÖLÜM ÖTESİ / İbn Sinâ, Gazzâlî, İbn Rüşd, Fahreddin Râzî
(metin ve çeviri) Mahmut Kaya

DALALETTEN KURTULUŞ (*el-Munkızu mine'd-dalâl*) / Gazzâlî
(metin ve çeviri) Mahmut Kaya

al-GAZALİ'S PHILOSOPHICAL THEOLOGY / Frank Griffel
çev. İbrahim Halil Üçer

VARLIK VE İMKÂN
Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi

M. CÜNEYT KAYA

KLASİK

KLASİK
68. Kitap

DÜŞÜNCE
İslam Felsefesi 10

VARLIK VE İMKÂN
Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi
M. Cüneyt Kaya

© Klasik 2011

Yayın Hazırlık **Mustafa Demiray**

Birinci Basım Şubat 2011

ISBN 978-975-8740-89-5
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt Denizatı Ofset
Yeşilce Mah. Ulubaş Cad.
No: 54 Kağıthane İstanbul

KLASİK

Vefa Cad. No: 56 34134 Vefa Fatih İstanbul
Tel 0212 520 66 41-42 Faks 0212 520 74 00
klasik@klasikyayinlari.com
www.klasikyayinlari.com

M. CÜNEYT KAYA

2000 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. *İbn Sînâ Felsefesinde Âlemin Mükemmelliği Düşüncesi* başlıklı tezle aynı üniversitede yüksek lisansını (2002), *İslâm Felsefesinde Metafizik Bir Problem Olarak İmkân* adlı çalışmasıyla da İstanbul Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı (2008). Hâlen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Türk-İslam Düşünce Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

*babama ve anneme...
inkândan zorunluluğa çıkışına vesile olan
yakın/mecazî etkin sebeplere...*

ÖNSÖZ

İslâm felsefesinin mahiyet ve muhtevasını doğru bir şekilde anlayıp düşünce tarihi içinde işgal ettiği yeri nesnel ölçütlerle tespit etmenin en verimli yollarından birisi, bu felsefî geleneğin kilit kavramları hakkında mukayeseli çalışmalar yapmaktır. Ancak bu mukayese denemelerinin sağlıklı sonuç vermesi için özgünlük-taklit ikileminin baskısından kurtulmak gerekmektedir. Gerek İslâm felsefesinin kendi içindeki farklı yaklaşımlar ve gerekse felsefî gelenekle İslâm düşüncesinin diğer boyutları (özellikle kelâm, tasavvuf ve usûl-i fıkıh) arasında kavramsal düzeyde yapılacak mukayeseli çalışmaların, sadece İslâm felsefesi geleneğini değil, bir bütün olarak İslâm düşüncesini doğru bir şekilde anlamamız yolunda bize geniş imkânlar sunacağı muhakkaktır.

Bir kavramın tarihini yazmayı hedefleyen bu çalışmanın hareket noktasını da yukarıda ifade edilen “mukayese” ihtiyacı oluşturmaktadır. Genellikle “zorunluluk” ve “zorunlu varlık” kavramları çerçevesinde ele alınan İslâm filozoflarının *varlık* tasavvurları, bu çalışmada, Tanrı dışındaki her şeyin en temel vasfı durumundaki *imkân* kavramı merkeze alınarak incelenmiştir. Felsefî terminolojiye Aristoteles tarafından kazandırılan ve İbn Sînâ'ya gelinceye kadar bir mantık terimi olma vasfı ağır basan “imkân”, İbn Sînâ tarafından sudûrdan hudûsa, varlık-mahiyet ayırımından birlik-çokluk ikilemine, kötülükten bilkuvveliğe kadar metafiziğin/ontolojinin en temel kavramlarıyla yakından ilişkili ve onları doğru bir şekilde anlayabilmemiz için kilit role sahip bir kavram haline getirilmiştir. Bu çalışmanın amacı da Antik-Helenistik dünyadan İslâm medeniyetine intikal eden imkân tasavvurunun izlerini takip ederek imkânın İbn Sînâ felsefesinde metafizik bir kavrama dönüşüm aşamalarını tespit etmekten ibarettir. Bu hedefi gerçekleştirebilmek için kronoloji temelli bir tahlil yöntemi esas alınmış ve incelenen filozofların imkân kavramına dair görüşleri hem kendi felsefî sistemlerinde işgal ettiği yer hem de diğer filozofların sistemleriyle ilişkisi açısından değerlendirilmiştir.

2008 yılında İstanbul Üniversitesi'nde tamamladığım “*İslâm Felsefesinde Metafizik Bir Problem Olarak İmkân*” başlıklı doktora tezinin gözden geçirilmiş şekli olan bu çalışmanın hazırlanış süre-

cinde pek çok kimseden yardım ve destek gördüm. Yoğun programına rağmen bu çalışmanın her aşamasında yardım, katkı ve yapıcı eleştirileriyle bana yol gösteren, çalışmanın müsveddelerini büyük bir titizlikle okuyup düşüncelerini benimle paylaşan, tezin kitap olarak yayınlanması konusunda beni sürekli teşvik eden danışman hocam Ömer Mahir Alper'e müteşekkirim. Tez jürisinde yer alarak kıymetli tenkit ve tekliflerini benimle paylaşan Kasım Turhan, İlhan Kutluer, Cafer Sadık Yaran ve Reşat Öngören'e; bu çalışmanın şekillenip olgunlaşmasında ufuk açıcı görüş ve değerlendirmelerinden çokça istifade ettiğim Dimitri Gutas, Frank Griffel, Jon McGinnis, İlyas Çelebi, M. Sait Özervarlı, Ömer Türker ve İbrahim Halil Üçer'e teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışmanın çeşitli safhalarında maddî ve ilmî desteklerini esirgemeyen Bilim ve Sanat Vakfı, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi ve İlim Yayma Vakfı yöneticilerine müteşekkirim. Ulaşamadığım kaynakların temini konusunda yardımlarına başvurduğum Yunus Uğur, Nurullah Ardic, Osman Sacid Arı, Bilal Orfali, M. Macit Karagözoğlu, Hümeysra Karagözoğlu ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane ve Dökümantasyon Servisi çalışanlarına; yayın konusunda gösterdikleri ilgi ve destek için Mustafa Demiray'ın şahsında Klasik Yayınları yöneticilerine şükran borçluyum.

İlim yolundaki en büyük destekçim, "muallim-i evvel"im ve "numûne-i imtisâl"im kıymetli babama ve bu yolculukta bugüne kadar sağ salim ve başarıyla ilerleyebilmem için elinden gelen maddî-manevî tüm gayreti gösteren sevgili anneme olan minnettarlığımı ifade edebilecek kelime bulmam imkânsız. Onların desteği ve hayır duaları olmasaydı, bugünlere ulaşmam mümkün olmazdı. İlimle tanışmama vesile olan ve çalışmalarım konusunda yardımını hiçbir zaman esirgemeyen sevgili ağabeyime medyûn-ı şükranım. Son olarak engin sabır ve hoşgörüsüyle her dâim yanımda olan huzur ve mutluluk kaynağıma müteşekkirim.

Şüphesiz en doğrusunu Allah bilir.

Gayret bizden, başarı Allah'tan...

M. Cüneyt KAYA

Ocak 2011

Kısıklı, Üsküdar

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

- I. Konunun Mahiyeti ve Sınırları 15
- II. Yöntem 18
- III. Literatür Değerlendirmesi 23

BİRİNCİ BÖLÜM

İMKÂN BAĞLAMINDA ANTİK-HELENİSTİK DÜNYADAN İNTİKAL EDEN MİRAS

- I. Kavramsal Çerçeve: Aristoteles Felsefesinde İmkân Kavramının Yeri 33
 - A. Kip Olarak İmkân 34
 - B. İmkân Kavramının Farklı Anlamları ve Kullanım Alanları 37
 - C. Kuvve Kavramıyla İlişkisi Bağlamında İmkân 44
- II. Aristoteles'in Mirası: Aristoteles Sonrası İmkân Kavramıyla İlgili Tartışmanın Boyutları 51
 - A. Tartışmanın Kaynağı: Megara Okulu ve Stoacılar 52
 - B. Aristoteles Şerhleri Bağlamında İmkân 58
- III. Yeni-Eflatuncu Felsefe Açısından İmkân 66

İKİNCİ BÖLÜM

İBN SİNÂ'YA GİDEN YOL: İBN SİNÂ ÖNCESİ FELSEFE VE KELÂM GELENEKLERİNDE İMKÂN KAVRAMININ YERİ

I. İbn Sînâ Öncesi İslâm Felsefesi Geleneğinde İmkân Kavramının Yeri 75

- A. Kindî 75
- B. Fârâbî 84
 - 1. Kip Olarak İmkân 84
 - 2. Bilgi Konusu Olması Açısından Mümkün Önermeler 89
 - 3. Metafizik Bağlamda Zorunlu Varlık - Mümkün Varlık Ayırımı 93
- C. Yahyâ b. Adî ve Bağdat'taki Felsefî Muhit 102
- D. Âmirî 119
- E. İsmailî Düşünürler ve İbn Miskeveyh 127

II. İbn Sînâ Öncesi Kelâm Geleneğinde İmkân Kavramının Yeri 129

- A. Ma'dûm Bir Şey Midir? Bilgi ve Kudretin Nesnesi Olarak Ma'dûmun İmkân Niteliği 133
- B. Varlığın Tasnifinde Ezeli (*Kadîm*)-Sonradan (*Hâdis*) Ayırımı ve İmkânla İlişkisi 149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TERKİB VE ZİRVE: İBN SİNÂ FELSEFESİNDE İMKÂN KAVRAMININ YERİ

I. İmkânın Tanımı ve Tasnifi 159

- A. İmkân Tanımlanabilir mi?
 - Önsel (*Eveli*) Kavramların Tanımlanması Problemi 160
- B. Kip Olarak İmkân 164
 - 1. Diğer Kiplerle İlişkisi Bağlamında İmkân 165
 - 2. İmkânın Günlük Anlamı ve Felsefî Terminolojideki Yeri 171
- C. İmkân Etrafındaki Şüpheler:
 - İbn Sînâ'nın Farklı İmkân Tanımlarına Yönelik Eleştirileri 180
- D. Bilimin Konusu Olarak Mümkün Önermeler 189

- II. İmkânın Metafizik Boyutu 195
- A. Zorunlu Varlık-Mümkün Varlık Ayırımı 197
- B. İmkânın ve Mümkün Varlığın Temel Özellikleri 209
1. İmkân Mahiyetin Bir Gereğidir 209
 2. İmkân Özü İtibariyle Var Olan Bir Cevher Değildir 214
 3. İmkânın Konusu (Mevzû) Maddedir 214
 4. Var Olan Her Mümkün Başkası Sebebiyle Zorunludur 221
 5. İmkân Çokluğun ve Dolayısıyla Kötülüğün Sebebidir 226
- C. Mümkünden Zorunluya: Zorunlu Varlığı İspat Yolu Olarak İmkân 231
1. Hudûs Delili Karşısında İmkân Delili 233
 2. İmkân Delilinin *el-Mebde'* ve *'l-me'âd'*daki Şekli 238
 3. İmkân Delilinin *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât'*taki Şekli 243
 4. İmkân Delilinin *el-İşârât* ve *'t-tenbîhât'*taki Şekli 249
- III. İbn Sînâ'nın Mirası: İbn Sînâ'nın İmkân Tasavvuruna Yöneltilen Eleştiriler 255
- A. Gazzâlî: Ezeli İmkân ve Ezeli Madde 256
- B. Şehristânî: İmkân Delilinin Çelişkileri ve Ezeli İmkân 264
- C. İbn Rüşd: Mümkün Zorunlu Olur mu? 270
- SONUÇ** 275
- Kaynakça** 287
- Genel Dizin** 299

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.g.e.* : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.mlf. : Adı geçen müellif
A.Ü. : Ankara Üniversitesi
b. : Bin, ibn
bkz. : Bakınız
bsk. : Baskı
çev. : Çeviren, çeviri
DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
dn. : Dipnot
ed. : Editör
EP : *Encyclopedia of Islam* (İngilizce)
h. : Hicrî
İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi
k. : Kamerî
krş. : Karşılaştırınız
Ktp. : Kütüphanesi
M.Ö. : Milattan önce
M.Ü. : Marmara Üniversitesi
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
slt. : Saltanatı
ş. : Şemsî
ts. : Tarihsiz
vd. : Ve devamı
v.dğr. : Ve diğerleri
vzr. : Vezareti
ykl. : Yaklaşık
y.y. : Yayın yeri yok
: Paragraf

GİRİŞ

I. Konunun Mahiyeti ve Sınırları

İslâm filozoflarının varlık anlayışları ele alınırken dikkat çeken ilk husus, onların varlığı “zorunlu, mümkün ve imkânsız” şeklinde üçe ayırdıkları gerçeğidir. Birbirine sıkı sıkıya bağlı, hatta ancak birbirleriyle tarif edilebilen bu üç kavram, her ne kadar filozofların “var olması açısından varlık” anlamında metafizik anlayışlarını incelemek için iyi bir hareket noktası teşkil etse de haklarında yeteri kadar kapsamlı tahlilin yapılmaması, bu kavramların “hareket noktası” olmanın ötesinde sahip oldukları derin anlamların ve kavramsal ilişkilerin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. İslâm felsefesine dair pek çok eserde bu kavramların sırasıyla “varlığı zorunlu olan/yokluğu düşünülemeyen; varlığı zorunlu olmayan/yokluğu düşünülebilen ve yokluğu zorunlu olan/varlığı düşünülemeyen” şeklindeki kısa tariflerle geçiştirilmiş olması da bu tespitin doğruluğuna dair bir delil sayılabilir.

Gerek İslâm dünyasında gerekse Batı’da İslâm filozoflarının metafizik anlayışları hakkında yapılan çalışmaların bu üç kavramdan özellikle “zorunluluk/zorunlu” (*vücûb/vâcib*) üzerinde yoğunlaştığı dikkat çeken bir başka husustur. Öyle anlaşılıyor ki, bunun başta gelen sebebi, sözkonusu kavramın doğrudan Tanrı ile ilişkili olmasıdır. Buna mukabil “imkân/mümkün” ve “imkânsızlık/imkânsız” (*imtinâ’/mümteni*) kavramları hakkındaki araştırmaların vücûb/vâcib kadar şanslı olduğu söylenemez. Birbirleriyle tarif edilecek kadar yakın ilişki içinde olan bu kavramların incelenmesinde ağırlığın bir tarafa verilmesinin, filozofların mantık ve metafizik arasında kurdukları irtibatın çok fazla dikkate alınmayışından ileri geldiği söylenebilir. İslâm filozoflarının daha çok metafiziğe dair görüşleri incelenirken gündeme gelen bu kavramların, bilhassa tanım ve tas-

nifleri açısından köklerinin mantıkla ilgili eserlerde bulunduğuna dikkat edilmediği görülmektedir. İşte bu çalışmanın temel hedefi, aşağıda işaret edilecek sınırlar dâhilinde, İslâm filozoflarının imkân/mümkün kavramına yükledikleri anlamları ve bu kavramın kullanım alanlarını ortaya koymak suretiyle onların metafizik düşüncelerini anlama yönündeki çabalara mütevazı bir katkıda bulunmaktır.

Bu çalışmanın sınırlarını belirlemeden önce, sözkonusu kavramın Antik-Helenistik dönem ve ortaçağ İslâm felsefe geleneğindeki boyutları hakkında kısa da olsa bilgi vermek faydalı olacaktır. İmkân/mümkün kavramının her şeyden önce bir mantık terimi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mantık açısından zorunluluk ve imkânsızlıkla birlikte imkânın temel bir kavram oluşu, özellikle önermelere eklenerek onlardan yeni bir tür önerme elde edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede sözkonusu kavramlara “kip (*cihet/modal*)” adı verilirken, içinde buldukları önermeler de “kipli önerme” ismini almaktadır. Bu yeni önerme türü, Aristoteles’ten itibaren filozofların üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Bu tür önermelerin yapısı, birbirleriyle olan çelişki, karşıtlık ve döndürme ilişkileri yanında farklı kıyas şekillerinde bir unsur olarak bulunmaları durumunda kıyastan elde edilecek sonucun mahiyeti, bu konunun başlıca odak noktalarını teşkil etmektedir. Öte yandan zorunlu, mümkün ve imkânsızın tanımları ve (varsa) alt dallarına dair pek çok önemli bilgi de sözkonusu kipli önermeler ve kipli kıyaslara dair tahliller çerçevesinde ele alınmaktadır.

Bu bağlamda kavramın kapsamını göstermek için imkân kipine sahip önermelerle ilgili uzun soluklu bir tartışmaya işaret etmek de uygun olacaktır. İlk defa Aristoteles’in gündeme getirdiği “geleceğe dair mümkün önermeler (future contingents)” meselesi, bilhassa iki değerli-çok değerli mantık tartışmaları ile özgür irade-determinizm ikilemi ve Tanrı’nın bu tür önermelere dair bilgisi bağlamında gerek Helenistik felsefe okullarında gerekse ortaçağ skolastik felsefesinde geniş tartışmalara yol açmıştır. Bu problemin İslâm dünyasındaki yansımaları ise özel olarak Fârâbî’nin Aristoteles’in sözkonusu meseleyi gündeme getirdiği *Yorum Üzerine (Peri Hermeneias / De Interpretatione / el-İbâre)* isimli eserine yazdığı şerhte bulmak mümkündür. XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren zorunluluk, imkân ve imkânsızlık kipleri etrafında gelişen yoğun tartışmalar, mantık içinde “kipler mantığı (*modal logic*)” isimli müstakil bir alt dalın ortaya çıkmasına yol açmış ve daha formel bir niteliğe sahip bu disiplin çerçevesinde özellikle Batı’da zengin bir literatür ortaya çıkmıştır.

İmkân/mümkün kavramının sözü edilen mühim mantukî vecheleri yanında metafizik bir kavram olduğu da hatırdan tutulmalıdır. Metafizik bağlamda imkân/mümkün, mantıktaki gibi doğrudan doğruya bir önermenin niteleyici unsuru olmaktan ziyade ontolojik bir gerçeklik kazanmakta ve belli bir varlık alanını ve türünü ifade etmek için kullanılmaktadır. İzleri Aristoteles'e kadar uzanan, ancak İslâm dünyasındaki felsefî gelenek tarafından tüm kapsam ve incelikleriyle sistematik hale getirilen zorunlu varlık-mümkün varlık ayırımına dayanan âlem anlayışı, imkân/mümkün kavramının mahiyetini incelemek için de başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede imkân/mümkünün tanımı ve tasnifi yanında bu tasnifin bütünüyle âleme, ay-üstü ve ay-altı âlemleri oluşturan varlıklara nasıl tatbik edilebileceği, temel bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca özü itibarıyla mümkün, başkası sebebiyle zorunlu varlık arasındaki ilişki, sonradan varlığa gelenler (*hâdis*) açısından imkânın ifade ettiği anlam, sudûr sürecinde çokluğun başlangıcı olarak sunulan İlk Akl'ın taşıdığı imkânın tabiatı ve sudûr şemasındaki yeri, imkânın ezeliyeti çerçevesinde âlemin ezeliyeti teorisi ve imkânın taşıyıcısı olarak heyûlâ kavramının bu teori içindeki konumu, varlık-mahiyet ilişkisi açısından imkân/mümkünün konumu, kuvve-imkân ilişkisi, bir kavram olarak imkânın ontolojiye uygulanmasının yol açtığı sorunlar, henüz varlık sahnesinde yer almayan mümkün varlıklar meselesi, sebep-sonuç arasındaki ilişkinin mahiyetini belirlemede imkânın rolü, Tanrı'nın varlığını ispat sadedinde kullanılan bir delil olarak imkân vb. konular, imkân/mümkün kavramının metafizik bağlamını oluşturmaktadır.

İmkân kavramının İslâm felsefe geleneğinde ne gibi bir konuma sahip olduğunu, hangi anlam ve işlevlerde kullanıldığını ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmanın muhtevası, birisi *zaman dilimi*, diğeri *üzerine yoğunlaşılacak filozof* ve sonuncusu *konunun boyutu* olmak üzere üç yönden sınırlandırılmıştır. Çalışmanın esas ilgi sahası İslâm felsefesinin klasik dönemi olan IX.-XII. asırlardır. Bu uzun zaman dilimi içinde yaşamış olan İslâm filozoflarının tümünün imkân/mümkün kavramına dair görüşlerini aynı kapsam ve derinlikte incelemenin güçlüğü karşısında, yoğunlaşılacak saha olarak İbn Sînâ felsefesi seçilmiştir. Bu tercihte İbn Sînâ'nın hem kendinden önceki İslâm felsefesi birikimini yorumlaması ve özellikle kelâm disipliniyle mahiyeti halen muğlak olan ilişkisi hem de kendisinden sonraki felsefe ve hatta kelâm sahasındaki gelişmeleri derinden etkilemiş olmasının önemli payı vardır. Aslında "İslâm felsefesi" olarak isimlendirilen bu geleneğin, İbn Sînâ'nın kapsamlı felsefî sistemini hazırlayan

ve onun açtığı yoldan yürüyüşünü sürdüren bir gelenek olduğu söylenebilir. Eflatun, Aristoteles ve Kant gibi isimlerin gerek kendilerinden önceki düşünce birikiminin değerlendirilmesinde gerekse düşünce tarihinin kendilerinden sonraki akışına yaptıkları büyük tesir gibi İbn Sînâ da İslâm dünyasında kendisinden sonraki bütün entelektüel gelenekler için başlıca ilham kaynağı olmuştur. Bu nedenle çalışma boyunca imkân/mümkün kavramı İbn Sînâ felsefesi merkeze alınarak incelenecek, İbn Sînâ öncesi filozoflar ise onun sistemine giden yolda durdukları yer ölçüsünde ele alınacaktır. İbn Sînâ sonrası filozofların imkân kavramına dair görüşlerine de bu çalışmada yer verilmesi makul bir beklentiye de İbn Sînâ sonrası filozofların imkân anlayışları son bölümde Gazzâlî, Şehristânî ve İbn Rüşd'ün İbn Sînâ'nın imkân tasavvuruna yönelttikleri eleştiriler bağlamında değerlendirilmiştir. Gelecekte İbn Sînâ sonrası İslâm felsefe geleneğinde imkân kavramına dair yaklaşımlar hakkında yapılacak çalışmalar, sadece sözkonusu kavrama dair tasavvurların berraklaşmasını değil, aynı zamanda İbn Sînâ'nın etkisinin boyutlarının da gözler önüne serilmesini sağlayacaktır.

Konuyla ilgili üçüncü sınırlandırıcı unsur, “metafizik bir kavram olarak imkân” kayıdır ve bu kayıt, imkân/mümkün kavramının mantık sahasındaki boyutunu tamamen dışarıda bırakmayı değil, sadece sınırlamayı amaçlamaktadır. Bu sınırlama, kipli önermelerin yapısı ve aralarındaki ilişkiler yanında bu tür önermelerden oluşan kıyaslara dair teorileri de araştırmamanın kapsamı dışında tutmayı sağlamaktadır. Diğer yandan Tanrı'nın bilgisi bağlamında metafizik bir boyutu olsa da imkân/mümkün kavramının metafizik sahasındaki tanım ve temel işlevi açısından pek de merkezî bir rolü olmayan “geleceğe dair mümkün önermeler” bahsi de bu çalışmanın ilgi sahasına müstakil bir mesele olarak alınmamıştır. Bu son sınırlamada sözkonusu meseleye dair literatürün hacmi ve müstakil bir çalışmanın konusu olma hüviyeti de önemli bir saiktir. Ancak bu tartışma tamamen bir kenara bırakılmayacak, bilhassa mümkün varlıkların ontolojik konumları ve Tanrı'yla ilişkileri çerçevesinde çalışmanın önemli atf sahalardan birisini oluşturacaktır.

II. Yöntem

Bu çalışmanın taşıdığı iddia, sadece yukarıda sınırları çizilen çerçevede imkân kavramının İslâm felsefe geleneği içindeki konumunu tespitinden ibaret olmayıp, belki de bununla aynı oranda, takip edilen araş-

turma yöntemle(riyle) de doğrudan ilişkilidir. İmkân kavramının tarihini İbn Sînâ'yı merkeze alarak inceleyen bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölümde, imkân kavramı Antik-Helenistik ve İbn Sînâ öncesi felsefe ve kelâm gelenekleri açısından ele alınırken, üçüncü bölümde İbn Sînâ'nın felsefî sisteminde imkânın sahip olduğu konum ayrıntılı bir şekilde irdelenmiş ve bu bölümün sonunda da imkân kavramı çerçevesinde İbn Sînâ'ya yöneltilen eleştirilere ana hatlarıyla değinilmiştir.

“İmkân Bağlamında Antik-Helenistik Dünyadan İntikal Eden Miras” başlıklı birinci bölüm, çalışmanın kavramsal çerçevesini sunmayı hedeflemektedir. Antik-Helenistik felsefenin mirasçısı olan İslâm felsefesi geleneği içinde bir kavramın incelenmesi için böyle bir giriş kaçınılmazdır. Her ne kadar özellikle Türkiye’de yapılan İslâm felsefesi çalışmaları açısından Eflatun ve Aristoteles bağlamında bu tür bir arka plan verilmesi âdet halini almışsa da bu çalışmaların genellikle kaynak tercihi ve kullanımını açısından mühim yöntem hatalarıyla malul olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Bu bakımdan aşağıdaki hususları özellikle vurgulamak, bu çalışmanın sözkonusu tarihî arka plan açısından durduğu yeri tespit için faydalı olacaktır:

a. İslâm felsefesi geleneği içinden bir kavramın araştırılmasına zemin teşkil etmek üzere Antik-Helenistik felsefeye, bilhassa Aristoteles’in eserlerine müracaat eden çalışmalar, genellikle Aristoteles’in bugün mevcut olan Türkçe veya Batı dillerindeki tercümelerini ve modern dönemdeki şerhlerini esas almaktadırlar. Her ne kadar klasik dönemdeki tercüme hareketi sayesinde Aristoteles’in Arapçaya tercüme edilen eserleriyle bugün için Yunanca esas alınarak yapılan modern neşir ve tercüme karşılaştırıldığında, klasik dönemdeki tercümelerin son derece başarılı olduğu görülürse de, “Arapça Aristoteles”in kullandığı kavramların tespiti ve İslâm filozoflarının bu kavramlara dair değerlendirmelerinin belirlenmesi için modern neşir ve tercümelerle birlikte klasik dönem Arapça tercümelerin de esas alınması bir zarurettir. Böylece orijinal Aristoteles ile tercümelerin yansıttığı Aristoteles arasındaki süreklilik ve farklılıklar da gün yüzüne çıkmış olacaktır.

b. Birinci maddeyle bağlantılı bir diğer husus, Antik-Helenistik mirasla ilgili araştırmanın sınırlarını tespit etmekle ilgilidir. Genellikle araştırmacıların, İslâm dünyasına intikal edip etmediği ya da nasıl intikal ettiği dikkate alınmaksızın ilgili kavram veya konuya dair Antik-Helenistik döneme ait bütün malumatı kuşatma çabasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İslâm filozoflarının varlıklarından haberdar olduğu, ancak üze-

rindeki etkileri dolaylı ve nisbeten önemsiz bir nitelik arz eden Stoacılık, Epikürcülük ve Şüphecilik gibi düşünce okullarıyla kurulacak ilginin de bugün modern araştırmalar neticesinde bu okullar hakkında sahip olduğumuz tasavvurlardan ziyade, ortaçağ İslâm dünyasının sahip olduğu kanaatten hareket etmesi daha sağlıklı sonuçlar doğuracaktır.

c. Stoacılık, Epikürcülük ve Şüphecilik gibi etkileri sınırlı felsefe okulları hakkında karar vermek ne kadar kolaysa, Yeni-Eflatunculuk ve Aristoteles şârihlerine dair doğru bir yöntem belirlemek de o kadar zordur. İslâm felsefesi geleneğinde Plotinus'un "eş-Şeyhu'l-Yûnânî" unvanıyla çok sınırlı ölçülerde tanındığını bilsek de İslâm filozoflarının, bugün felsefe tarihi çalışmalarında "Yeni-Eflatunculuk" olarak isimlendirilen müstakil bir felsefe okulundan haberdar oldukları söylenemez. Yeni-Eflatunculuğun İslâm dünyasına intikali çoğunlukla Aristoteles'e atfedilen ve Plotinus'un *Enneadlar'*ının IV.-VI. bölümlerinin yeniden üretilmiş bir özeti durumundaki Esûlücyâ ile Proclus'un *Teolojinin Unsurları (Elementatio Theologicae)* adlı kitabından hareketle oluşturulan *Kitâb fi'l-hayri'l-mahz* başlıklı eser aracılığıyla olmuştur. Diğer taraftan Helenistik dönemde İskender Afrodîsi dışındaki neredeyse tüm Aristoteles şârihlerinin Yeni-Eflatuncu olduğu hesaba katıldığında pek çoğu tercüme yoluyla İslâm dünyasına intikal eden bu şerhlerin de Yeni-Eflatuncu düşüncenin İslâm filozofları üzerindeki etkisini belirlemede önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İslâm felsefesi geleneğine ait bir kavramın araştırılmasını kendisine konu edinen bir çalışmanın modern felsefe tarihlerinde ya da Plotinus'un orijinal *Enneadlar'*ında çizildiği şekliyle Yeni-Eflatuncu felsefeyi, tetkik edilen kavramın tarihî arka planını tespit için kullanması bir yöntem hatasından başka bir şey değildir. Bu bağlamda bilhassa Türkiye'deki İslâm felsefesi araştırmalarında Aristoteles üzerine Helenistik dönemde yazılan ve Arapçaya tercüme edilen şerhlerin büyük ölçüde ihmal edildiğine işaret etmek gerekir. Bu eksiklik, sözkonusu şerhlerin Arapça tercümelerinin pek azının günümüze intikal etmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Yunanca asılları günümüze gelen şerhler XIX. yüzyılın sonlarında bir dizi olarak orijinal halleriyle Batı'da neşredilmiş olup 1987'de başlayan bir projeye de bu metinlerin İngilizceye yapılan tercümelemleri yayınlanmaya devam etmektedir.¹ Yakın zamanda yapılan çalış-

•••••

¹ Aristoteles üzerine yazılan Yunanca şerhler 1882-1909 yılları arasında *Commentaria in Aristotelem Gracea (GAC)* isimli seri içinde neşredilmiş ve bu neşrin önemli bir kısmı, pek çok ilaveyle birlikte Richard Sorabji'nin editörlüğünde *Ancient Commentator on Aristotle (ACA)* adlı bir seri çerçevesinde İngilizce- ➤

malar, Yeni-Eflatuncu düşüncenin İslâm felsefesi geleneği üzerindeki etkisinin *Esûlücyâ* ve *el-Hayru'l-mahz* ile sınırlı olmadığı, hatta bu eserlerin etkisinin, Aristoteles şerhlerindeki Yeni-Eflatuncu yorumlarla kıyaslandığında, daha sınırlı düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu çalışma, imkân kavramının tahlili bağlamında da olsa, sözkonusu şerhlerin etkilerini de, imkân ölçüsünde, göstermeyi hedeflemektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan “İbn Sînâ’ya Giden Yol: İbn Sînâ Öncesi Felsefe ve Kelâm Geleneklerinde İmkân Kavramının Yeri” başlıklı ikinci bölüm de birinci bölüm gibi bir tarihî/fikrî arka plan veremeyi amaçlamaktadır. Bu bölüm, araştırmanın odağını oluşturan İbn Sînâ felsefesinde imkân kavramının mahiyeti ve yeri konusuna kıyasla olabildiğince muhtasar tutulmakla birlikte, kaynak kullanımını açısından bazı hususiyetlere sahiptir. Amacıyla mütenasip olarak bu bölüm “tüketici” değil, “zemin teşkil edecek” şekilde planlanmıştır. İbn Sînâ öncesi felsefe ve kelâm geleneklerinde imkân kavramının tespiti amacıyla İbn Sînâ öncesinde yaşamış veya onun çağdaşı durumundaki belli başlı filozof ve kelâmcıların sistemleri incelenerek imkân kavramını kullanıp kullanmadıkları, kullanmışlarsa ona nasıl bir açılım getirdikleri irdelenmiştir. Bunu yaparken ele alınan filozof ve kelâmcıların tüm eserlerini değil, kendilerine aidiyeti konusunda herhangi bir şüphe bulunmayan temel bir(kaç) eserle yetinilmiş ve nisbeten küçük hacimli ve aidiyeti şüpheli olan eserler ise dikkate alınmamıştır.

Çalışmanın ana kısmını oluşturan “Terkib ve Zirve: İbn Sînâ Felsefesinde İmkân Kavramının Yeri” isimli üçüncü bölümün hazırlanmasında şimdiye kadar Türkiye’deki İbn Sînâ çalışmalarında kullanılmayan bir usul takip edilmiş; eş-Şeyhu’r-Reîs’in eserleri, *Otobiyografisi* ve talebesi Ebû Ubeyd el-Cüzcânî’nin kaleme aldığı tamamlayıcı biyografisi aracılığıyla tespit edilen kronolojik liste esas alınarak incelenmiş ve ulaşılan sonuçlar tematik olarak tasnif edilerek İbn Sînâ’nın imkân kavramına dair görüşlerinin, fikrî tekamülü boyunca nasıl bir seyir takip ettiği izlenmeye çalışılmıştır. Bu yöntem hem kaynakların belirli bir dikkatle ve aralarındaki ilişkiler hesaba katılarak incelenmesini sağlamış, hem de İbn Sînâ’nın hayatı boyunca görüşlerini hiç değiştirmedeği ya da geliştirmedeği ve ilk yazdığı eserle son yazdığı eser arasında muhteva, üslup, yaklaşım

•••••

ye tercüme edilmiştir ve halen bu tercüme faaliyeti devam etmektedir. Bu seriler ve yayınlanan eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.kcl.ac.uk/content/1/c6/04/18/13/vols-chron.pdf> (9 Ocak 2011).

ve öne çıkardığı veya ihmal ettiği konular açısından herhangi bir farkın olmadığına dair şimdiye kadar yapılan çalışmalarda zımnî kabule eleştirel bir yaklaşım sergilemeyi sağlamıştır. Bu çerçevede İbn Sînâ'nın bu çalışmada başvurulan eserleri ve bunların yaklaşık telif tarihleri şöyledir:²

- *el-Hikmetü'l-Arûziyye* (ykl. 998-999)
- *el-Mebde' ve'l-me'âd* (ykl. 1013-1014)
- *el-Muhtasarü'l-evsat fi'l-mantık* (ykl. 1013-1014)
- *Kitâbu'l-Hidâye* (ykl. 1015-1024)
- *Kitâbu'ş-Şifâ* (ykl. 1020-1027)
- *Kitâbu'n-Necât* (ykl. 1027)
- *İşrûne mes'ele fi'l-mantık* (ykl. 1024-1030)
- *Dânişnâme-yi Alâî* (ykl. 1024-1030)
- *Mantıku'l-meşrikiyyîn* (ykl. 1027-1030)
- *el-İşârât ve't-tenbihât* (ykl. 1030-1037)
- *el-Mübâhasât* (ykl. 1030-1037)

İbn Sînâ'nın imkân tasavvurunun daha iyi anlaşılması ve kendisinden sonra bu tasavvurun nasıl algılandığını tespit amacıyla üçüncü bölümün sonunda, İbn Sînâ felsefesine yönelik eleştirileriyle tanınan klasik dönemin üç önemli ismi, Gazzâlî, Şehristânî ve İbn Rüşd'ün imkân kavramı bağlamında İbn Sînâ'ya yönelttikleri tenkitler ana hatlarıyla incelenmiştir. Bu alt bölümde hedeflenen amaç, sözkonusu isimlerin imkân anlayışlarını tüm yönleriyle ortaya koymak olmadığından, sadece gündeme getirdikleri eleştiriler dikkate alınmış ve bu eleştirilerin İbn Sînâ'nın imkân tasavvuruyla ilişkisi irdelenmeye çalışılmıştır.

•••••

2 İbn Sînâ'nın hayatı ve eserleri üzerine Dimitri Gutas, Michael Marmura, Yahya (Jean) Michot ve David C. Reisman'ın çalışmaları, eş-Şeyhu'r-Reis'in hayatının hangi devresinde hangi eseri kaleme aldığına dair (*el-İşârât ve't-tenbihât, Hâlu'n-nefsi'l-insâniyye* ve *Otobiyoğrafî*'nin yazılış tarihi konusundaki ihtilaf dışında) görece ortak bir kanaatin oluşmasını sağlamıştır; bkz. Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, Leiden 1988, 79-145; Michael Marmura, "Plotting the Course of Avicenna's Thought", *Journal of the American Oriental Society*, 111 (1991), 334-336; J. Michot, "La Réponse d'Avicenne à Bahmanyâr et al-Kirmânî", *Le Muséon*, 110 (1997), 153-163; a.mlf., *La destinée de l'homme selon Avicenne: Le retour a Dieu (ma'âd) et l'imagination*, Louvain 1986, 6-7; David C. Reisman, *The Making of the Avicennan Tradition: The Transmission, Contents and Structure of Ibn Sînâ's "Al-Mubâhaât (Discussions)"*, Leiden 2002, 303-304.

III. Literatür Değerlendirmesi

İmkân kavramıyla ilgili literatürün değerlendirilmesi ve şimdiye kadar bu kavramın açılımına ilişkin çalışmaların ortaya konulması, bu çalışmanın sözkonusu literatür içindeki yerini tespit için zorunludur. Bu amaçla, literatür değerlendirmesinde Türkçe ve İngilizcede konuyla ilgili belli başlı çalışmalar, kayda değer başat özellikleri çerçevesinde ele alınacaktır. Bu noktada imkâna dair Arapça kaleme alınan ikincil kaynakların, hem sayılarının azlığı hem de tasvirî nitelikleri sebebiyle değerlendirmeye dâhil edilmediği belirtilmelidir.

Türkçe literatürde imkân kavramının çoğunlukla mantık boyutuyla ele alındığı, metafizikteki yansımalarının ise nispeten daha az bir yekun tuttuğu söylenebilir. Klasik mantığa dair genel mahiyetteki kitaplarda önermelerin kipleri bağlamında imkân kavramına yer verilmesi ayrı tutulursa, Türkiye’de mantık açısından bu kavrama dair akademik çalışmalarda karşımıza en sık çıkan ismin Necati Öner olduğu görülmektedir. Öner’in 1967’de *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nde yayınladığı “Klasik Mantıkta Modalite I: Modal Önermeler” başlıklı makalesi,³ sonraki çalışmaları hem muhteva hem de kaynak kullanımı açısından etkilemiştir. Aristoteles, ortaçağ Latin dünyasındaki mantıkçılar ve Kant’ın kiplik hakkındaki görüşlerinin özetinin ardından, sözkonusu makalesinde Öner, mütekaddimîn-müteahhirîn ayırımını esas alarak herhangi bir isme özel olarak atıfta bulunmaksızın “İslâm mantıkçılarının” kipli önermeler hakkındaki görüşlerini özetlemekte, makalenin ağırlıklı kısmında müteahhirîn dönemi mantıkçılarının kip tasniflerini ve bunlara dair örnekleri sıralamaktadır. Öner dışında özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ’nın kipler ve kipli önermelerle ilgili görüşleri üzerine çalışan bir diğer isim de Naci Bolay’dır. Bolay, bu konuda kaleme aldığı üç makalede⁴ çoğunlukla Öner’i takip etmekte ve imkânın bir mantık terimi olarak mahiyetine dair önemli katkılarda bulunmaktadır.

•••••

3 Necati Öner, “Klasik Mantıkta Modalite I: Modal Önermeler”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1967), 69-85; yeni bsk. Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul 1995, 120-135.

4 Naci Bolay, “İbn Sina Mantığında Modal Önermeler ve Bu Önermelerin İbn Hazm Vasıtasıyla İslâm Fıkına Uygulanışı”, *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu*, Ankara 1983, 207-222; Naci Bolay-Teo Grünberg, “İbn Sina’daki Modalitelerin Modern Mantık Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu*, Ankara 1983, 341-351; a.mlf., “Modalite Meselesi ve Modal Önermeler Yönünden Aristo ile Farabi’nin Bir Mukayesesi”, *Seminer Felsefe*, 6 (1989) Özel Sayı, 183-189.

Bu iki ismin etkisini, İsmail Köz'ün İslâm mantık geleneğinde kip meselesini tez düzeyinde ele alan ilk çalışma olma özelliğine sahip *İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi* başlıklı doktora tezinde görmek mümkündür.⁵ Köz, kip teorisinin tarihî gelişimi, İslâm mantıkçılarında kip teorisi, kipli önermeler ve kipli önermelerin hükümleri çerçevesinde meseleyi dört bölümde incelemekte, İslâm mantıkçılarının görüşlerini ise Öner ve Bolay gibi “mütekaddimîn-müteahhirîn” ayırımını esas alarak değerlendirmekte ve bu bağlamda özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ'nın imkân kipi hakkındaki görüşleri üzerinde durmaktadır.

Kip meselesiyle ilgili Türkçede yayınlanan en yeni çalışma ise İbrahim Çapak'a aittir.⁶ Çapak makalesinde, Öner ve Bolay ve Köz'ün çalışmalarını takip etmekle birlikte Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yanında Gazzâlî, Ebû Salt ed-Dânî ve İbn Tumlus'un kip konusundaki görüşlerine de yer vermektedir.

Bilhassa Fârâbî ve İbn Sînâ metafiziğine dair yapılan çalışmalarda bu iki filozofun varlık hakkında yaptıkları zorunlu ve mümkün ayırımı vesilesiyle ilgililenen, ancak “zorunlu” kavramına gösterilen ilgi karşısında büyük oranda ihmal edilmiş olan imkân kavramının metafizik boyutu hakkında en kayda değer bilgilere Hüseyin Atay'ın *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Yaratma* başlıklı eserinde rastlamak mümkündür.⁷ Atay'ın 1968'de doçentlik tezi olarak hazırladığı bu çalışma, imkân kavramının metafizik boyutuna nispeten kapsamlı bir şekilde dikkat çeken ilk eser niteliğindedir. Bu kavrama dair özel bölüme (30-46) kavramın sözlük anlamını ortaya koyarak başlayan Atay, ardından Fârâbî ve İbn Sînâ açısından bu terimin anlamı ve tasnifi yanında imkân-kuvve ilişkisi, bir bütün olarak âlemin taşıdığı imkân niteliği ile âlemin ezeliği bağlamında imkân kavramının muhtevasını irdelemektedir.⁸

•••••

5 İsmail Köz, *İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara 2000.

6 İbrahim Çapak, “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarının Modaliteye Yaklaşımı”, *Felsefe Dünyası*, 39 (2004/1), 144-158.

7 Hüseyin Atay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Yaratma*, Ankara 1974.

8 Atay, bu eserinde imkân/mümkün kavramına tahsis ettiği bölüme, ana hatlarını korumak suretiyle genişleterek *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi* isimli eserinde de yer vermiştir; bkz. Hüseyin Atay, *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi*, Ankara 2001, 133-165 (Birinci bsk. Ankara 1983).

Atay dışında imkân kavramının metafizik boyutuna; tanımı, tasnifi ve âlemin ezeliği tartışması bağlamında değinen Mahmut Kaya'nın *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yayınlanan "İmkân" maddesi⁹ ve Ali Durusoy'un Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd merkezinde imkân, ihtimal ve kuvve kavramlarını ana hatlarıyla inceleyerek imkânın düşünce/mantık, bilim ve metafizikteki yansımaları üzerinde duran makalesi¹⁰ ile İlhan Kutluer'in İbn Sînâ felsefesinde zorunlu varlık kavramını ayrıntılı bir şekilde ele alan ve bu bağlamda mümkün varlık ontolojisinin temel meselelerine değinen eseri¹¹ de burada zikredilmelidir. Son yıllarda imkân/mümkün kavramına dair yayınlanan ve hem kullanılan kaynaklar hem de ulaşılan sonuçlar açısından önceki çalışmalara göre daha kapsamlı bir nitelik arz eden Şaban Haklı'nın "Fârâbî ve İbn Sînâ'da Modal Mantığın Bazı Temel Kavramlarının Mantıksal ve Ontolojik İçeriği" başlıklı makalesi¹² de literatürde önemli bir yere sahiptir. Haklı makalesinde, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın imkân/mümkün kavramıyla ilgili görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele alarak aralarındaki farklara işaret etmekte ve bunların mantıktaki tanım ve tasniflerinin ontolojiye nasıl tatbik edilebileceği konusunda ipuçları vermektedir. Bu kavramların ontolojiye tatbiki hususunda sadece varlığın tasnifi meselesini merkeze alan Haklı, kavramın içerdiği diğer problemlere ise değinmemektedir.

Bunlar dışında imkân kavramına daha ziyade âlemdeki zorunluluk-zorunsuzluk tartışmaları çerçevesinde değinen Mübahat Türker-Küyel'in *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*¹³ isimli eseri ile Süleyman Hayri Bolay'ın meseleye aynı zaviyeden yaklaşan "İbn Sînâ'da Contingence Anlayışı"¹⁴ başlıklı kısa makalesi de bu meyanda zikredile-

•••••

9 Mahmut Kaya, "İmkân", *DİA*, XXII (İstanbul 2000), 224-225.

10 Ali Durusoy, "Olanak, Olasılık ve Olabilirlik (İmkân, İhtimâl ve Kuvve)", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2004/2), 121-134.

11 İlhan Kutluer, *İbn Sînâ Ontolojisinde Zorunlu Varlık*, İstanbul 2002.

12 Şaban Haklı, "Fârâbî ve İbn Sînâ'da Modal Mantığın Bazı Temel Kavramlarının Mantıksal ve Ontolojik İçeriği", *Felsefe Dünyası*, 39 (2004/1), 111-132.

13 Mübahat Türker-Küyel, *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*, Ankara 1969. Kitap, Türker-Küyel'in 1959'da savunduğu doçentlik tezine dayanmaktadır.

14 Süleyman Hayri Bolay, "İbn Sînâ'da Contingence Anlayışı", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 9-12 Eylül 1985, Ankara 1990, 149-152.

bilir. Bu noktada İbn Sînâ'nın bu kavramla ilgili görüşlerinden neşet eden problemler ve klasik dönemde bunlara yöneltilen eleştiriler konusunda Türkçe kaleme alınmış bazı önemli çalışmalara da değinmek gerekmektedir. Mübahat Türker'in *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti* isimli eseri¹⁵ filozofların âlemin ezeliği iddiasına ilişkin imkân kavramına dayanan delillerinin Gazzâlî, İbn Rüşd ve Hocazâde'nin eserleri çerçevesinde tasvir ve tahlilini yapmaktadır. Tehâfütler ile sınırlı kalmaksızın İslâm düşüncesinde felsefeye yöneltilen eleştirileri irdeleyen Fatih Toktaş'ın *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*¹⁶ adlı çalışması da Gazzâlî, İbn Rüşd ve İbn Teymiyye gibi simaların imkân kavramı bağlamında âlemin ezeliği ve Tanrı'nın varlığını ispat konularında filozoflara yönelttikleri eleştiriler için önemli bir kaynak niteliğindedir. İbn Rüşd'ün İbn Sînâ'nın bu kavram ve tasnifiyle ilgili görüşlerine yönelttiği eleştiriler ile Gazzâlî'nin bu bağlamda İbn Sînâ'ya yönelik tenkitlerine verdiği cevaplar dikkate alındığında, Hüseyin Sarioğlu'nun *İbn Rüşd Felsefesi* isimli eseri¹⁷ ile Ömer Mahir Alper'in bu konuya hasrettiği makalesi¹⁸ de araştırmamız açısından önem taşımaktadır.

İmkân kavramıyla ilgili İngilizce ikincil literatür ana hatlarıyla incelendiğinde, yapılan araştırmaların yoğunlaştığı belirli alanlardan bahsetmek mümkün gözükmektedir. Batılı araştırmacıları özellikle İbn Sînâ bağlamında imkân kavramını araştırmaya sevk eden iki ortaçağ düşünürü ön plana çıkmaktadır: St. Thomas Aquinas ve Maimonides. Mümkünlerin Tanrı'dan bağımsız ontolojik bir saha oluşturup oluşturmadıkları hususu, İbn Sînâ ile St. Thomas Aquinas arasında karşılaştırma yapan Gerard Smith¹⁹ ve Beatrice H. Zedler'in²⁰ makalelerine konu olurken, Maimonides'in *Delâletü'l-hâirîn*'de kelâmcılara atfen verdiği imkân tanımı ve bu bağlamda onun felsefe ve kelâm arasında durduğu yeri tes-

•••••

15 Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956. Kitap, Türker'in 1953-1954'te savunduğu doktora tezine dayanmaktadır.

16 Fatih Toktaş, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*, İstanbul 2004.

17 Hüseyin Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul 2003.

18 Ömer Mahir Alper, "İbn Rüşd'ün İbn Sînâ'yı Eleştirisi: el-Fark beyne re'yeyi'l-hâkimeyn", *Divân İlmî Araştırmalar*, 10 (2001/1), 145-172.

19 G. Smith, "Avicenna and the Possibles", *New Scholasticism*, 17 (1943), 340-357.

20 Beatrice H. Zedler, "Another Look at Avicenna", *New Scholasticism*, 50 (1976), 504-521; a.mlf., "Why are the Possibles Possible?", *New Scholasticism*, 55 (1981), 113-130.

pite yönelik çabalar, Emil L. Fackenheim²¹ ve Alfred L. Ivry'nin²² çalışmalarında kendisine makes bulmuştur.

Aristoteles'in *Yorum Üzerine* isimli eserine Fârâbî'nin yazdığı şerhte onun meşhur "Yarın bir deniz savaşı olacak" türünden geleceğe yönelik imkân ifade eden önermeler hakkındaki görüşleri çerçevesinde daha sonra bu tür önermelerle Tanrı'nın bilgisi arasındaki ilişki ve determinizm-insan hürriyeti arasındaki gerilim hakkında ortaya çıkan tartışmalar da İngilizce literatürde bu bağlamda imkân kavramıyla ilgilenilmesine yol açmıştır. Bu çalışmalarda çoğunlukla Fârâbî'nin teorisi üzerine yoğunlaşılsa da İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün bu konudaki görüşleriyle yapılan karşılaştırmalar da meselenin boyutlarını daha geniş bir açıdan görmeyi sağlamaktadır. Kwame Gyekye,²³ Michael E. Marmura,²⁴ Barry S. Kogan,²⁵ Fehrullah Terkan²⁶ ve Peter Adamson'ın²⁷ çalışmaları, bu konuda özellikle ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışmada doğrudan ele alınmayacak olsa da tabiattaki zorunluluk-zorunsuzluk ikilemi bağlamında imkân kavramını ele alan ve Gazzâlî ile İbn Rüşd'ün *Tehâfütl*indeki on yedinci mesele çerçevesinde bu

•••••

21 Emil Fackenheim, "The Possibility of the Universe in al-Farabi, Ibn Sînâ and Maimonides", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 15 (New York 1945), 39-70.

22 Alfred L. Ivry, "Maimonides on Possibility", *Mystics, Philosophers and Politicians: Essays in Jewish Intellectual History in Honor of Alexander Altmann*, ed. Jehuda Reinharz-Daiel Swetschinski, Durham 1982, 67-84; a.mlf., "Providence, Divine Omniscience and Possibility: The Case of Maimonides", *Divine Omniscience and Omnipotence in Medieval Philosophy: Islamic, Jewish and Christian Perspectives*, ed. Tamar Rudavsky, Dordrecht 1985, 143-159.

23 Kwame Gyekye, "Al-Farabi of (sic) the Problem of Future Contingency", *Second Order*, VI/1 (Ile-Ife, Nigeria 1977), 31-54.

24 Michael E. Marmura, "Divine Omniscience and Future Contingents in Al-Farabi and Avicenna", *Divine Omniscience and Omnipotence in Medieval Philosophy: Islamic, Jewish and Christian Perspectives*, ed. Tamar Rudavsky, Dordrecht 1985, 81-94.

25 Barry S. Kogan, "Some Reflection on the Problem of Future Contingency in Al-Farabi, Avicenna and Averroes", *Divine Omniscience and Omnipotence in Medieval Philosophy: Islamic, Jewish and Christian Perspectives*, ed. Tamar Rudavsky, Dordrecht 1985, 95-101.

26 Fehrullah Terkan, "Does Zayd Have the Power *not* to Travel Tomorrow?: A Preliminary Analysis of al-Fârâbî's Discussion on God's Knowledge of Future Human Acts", *The Muslim World*, 94 (January 2004), 45-64.

27 Peter Adamson, "The Arabic Sea Battle: al-Fârâbî on the Problem of Future Contingents", *Archive für Geschichte der Philosophie*, 88 (2006), 163-188.

konuyu irdeleyen pek çok çalışma içinde Barry S. Kogan²⁸ ve Arthur Hyman'ınkiler,²⁹ meselenin boyutlarını görmek açısından müracaatı elzem niteliktedir. Gazzâlî ile İbn Rüşd arasındaki tartışmanın en can alıcı noktasını oluşturan âlemin ezeliyeti meselesiyle ilgili Taneli Kukkonen'in 2000 yılında yayınladığı üç makale³⁰ imkân kavramının sadece bu tartışmada nasıl kullanıldığını değil, genel olarak kip teorileriyle ve Arthur O. Lovejoy'un "bolluk ilkesi" başta olmak üzere diğer modern kozmoloji teorileriyle bu tartışmanın ilişkisini anlamak açısından da oldukça yararlıdır.

İngilizce literatür içinde bilhassa İbn Sînâ'nın imkân kavramı hakkındaki görüşlerini tespit konusunda önemli bir yere sahip birkaç çalışmadan da bahsetmek yerinde olacaktır. İbn Sînâ'nın çeşitli eserlerindeki zorunlu-mümkün ayırımına dair metinleri, kaleme aldığı kısa bir girişle İngilizceye tercüme eden George F. Hourani'nin çalışması³¹ bu konuda bir ilk sayılabilir. İmkân kavramının Tanrı'nın varlığını ispat eden bir delil olarak kullanılması yanında âlemin ezeliyetiyle ilgili tartışmalardaki konumunu tespit açısından, İbn Sînâ'nın eserleri üzerine yaptığı derinlikli ve ufuk açıcı çalışmalarıyla tanınan Michael E. Marmura'nın, özellikle İbn Sînâ'nın eş-Şifâ: el-İlâhiyyât'taki görüşlerinden hareketle Tanrı'nın varlığını ispat etmeyi hedefleyen delilini yeniden inşa eden makalesi,³² Herbert A. Davidson'un *Proofs for Eternity, Creation and the Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy*'si³³ ve William Lane Craig'in

•••••

28 Barry S. Kogan, "The Philosophers Al-Ghazâlî and Averroes on Necessary Connection and the Problem of the Miraculous", *Islamic Philosophy and Mysticism*, ed. Parviz Morewedge, Delmar, N.Y. 1981, 113-132; a.mlf., *Averroes and the Metaphysics of Causation*, Albany, NY 1985.

29 Arthur Hyman, "Aristotle, Al-Gazzali and Avicenna on Necessity, Potentiality and Possibility", *Florilegium Columbianum: Essays in Honor of Paul Oskar Kristeller*, ed. Karl Ludwig Selig-Robert Somervill, New York 1987, 73-88.

30 Taneli Kukkonen, "Plenitude, Possibility, and the Limits of Reason: A Medieval Arabic Debate on the Metaphysics of Nature", *Journal of the History of Ideas*, 61/4 (2000), 539-560; a.mlf., "Possible Worlds in the *Tahâfut al-Falâsifa*: Al-Ghazâlî on Creation and Contingency", *Journal of the History of Philosophy*, 38/4 (2000), 479-502; a.mlf., "Possible Worlds in the *Tahâfut al-tahâfut*: Averroes on Plenitude and Possibility", *Journal of the History of Philosophy*, 38/3 (July 2000), 329-347.

31 George F. Hourani, "İbn Sînâ on Necessary and Possible Existence", *Philosophical Forum*, IV/1 (1972), 74-86.

32 Michael E. Marmura, "Avicenna's Proof from Contingency for God's Existence in the Metaphysics of the Shifa", *Medieval Studies*, 42 (Toronto 1980), 337-352.

33 Herbert A. Davidson, *Proofs for Eternity, Creation and the Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy*, Oxford 1987.

The Cosmological Argument from Plato to Leibniz'i³⁴ vazgeçilmez kaynaklar arasındadır.

Son olarak özellikle İbn Sînâ'ya dair iki mühim çalışmadan özellikle bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, Allan Bäck'in İbn Sînâ'nın önermeler mantığı hakkındaki görüşlerinden hareketle kaleme aldığı "Avicenna on Existence"³⁵ isimli makalesinin ardından bu çalışmasını tamamlayıcı mahiyetteki "Avicenna's Conception of Modalities" adlı araştırmasıdır.³⁶ Bäck, zorunlu ve mümkün kipleri üzerinde durduğu makalesinde bu iki kavramın birbiriyle ilişkisi, özellikle haricî-zihnî varlık ve varlık-mahiyet ayrımı bağlamında mümkün varlığın ontolojik konumu hakkında derin felsefî tahliller sunmaktadır. İngilizce literatür içinde İbn Sînâ metafiziği üzerine yazılmış en yeni ve en kapsamlı eser durumundaki Robert Wisnovsky'nin *Avicenna's Metaphysics in Context*'i³⁷ hem yöntemi hem de ulaştığı sonuçlar açısından bu çalışmada başvurulan ikincil kaynaklar içinde hususî bir yerde durmaktadır. Nefs-beden ilişkisi, varlık-mahiyet ayrımı ve zorunlu varlık-mümkün varlık ayrımı çerçevesinde İbn Sînâ metafiziğini ayrıntılı bir şekilde tahlil eden Wisnovsky, bir yandan imkân kavramının Aristoteles külliyyatının Arapçaya tercümesi sırasında kazandığı anlamı, yaptığı filolojik yorumlarla gün yüzüne çıkartırken, diğer yandan İbn Sînâ'nın özellikle Fârâbî'den ve kelâm geleneğinden bu kavrama dair tevarüs ettiklerini büyük bir ustalıkla gözler önüne sermektedir. Wisnovsky ayrıca İbn Sînâ'nın zorunlu varlık-mümkün varlık ayrımını kurgulamasındaki saikler üzerinde de durarak bu ayrımın bilhassa filozofun yaptığı varlık-mahiyet ayrımıyla olan ilişkisini incelemektedir.

•••••

34 William Lane Craig, *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz*, London 1980.

35 Allan Bäck, "Avicenna on Existence", *Journal of the History of Philosophy*, XXV/3 (1987), 351-367.

36 Allan Bäck, "Avicenna's Conception of Modalities", *Vivarium*, XXX/2 (1992), 217-255.

37 Robert Wisnovsky, *Avicenna's Metaphysics in Context*, Great Britain 2003.

İslâm felsefesinin mahiyetini ve muhtevasını doğru bir şekilde anlayıp düşünce tarihi içinde işgal ettiği yeri nesnel ölçütlerle tespit etmenin en verimli yollarından birisi, özgünlük-taklit ikileminin baskısından kurtularak, bu felsefî geleneğin kilit kavramları hakkında mukayeseli çalışmalar yapmaktır. Gerek İslâm felsefesinin kendi içindeki farklı yaklaşımlar ve gerekse felsefî gelenekle İslâm düşüncesinin diğer boyutları arasında kavramsal düzeyde yapılacak mukayeseli çalışmalar, sadece İslâm felsefesi geleneğini değil, bir bütün olarak İslâm düşüncesini doğru bir şekilde anlama yolunda bize geniş imkânlar sunacaktır.

Varlık ve İmkân, bu hedef doğrultusunda, felsefî terminolojiye Aristoteles tarafından kazandırılan *imkân*'ın, İbn Sînâ'ya uzanan süreçte metafiziğin temel bir kavramı haline geliş serüveninin izlerini sürmeyi amaçlıyor. İbn Sînâ'ya kadar bir mantık terimi olma özelliği ön planda olan *imkân*, İbn Sînâ tarafından sudûrdan hudûsa, varlık-mahiyet ayırımından birlik-çokluk ikilemine, kötülükten bilkuvvelige kadar metafiziğin en temel kavramlarıyla yakından ilişkili bir konuma yükseltilmiştir. İbn Sînâ'nın İslâm felsefesi geleneğindeki merkezî ve etkili yeri, aynı zamanda *imkân* da bu geleneği anlamının anahtarlarından biri haline getirmektedir.

M. CÜNEYT KAYA 2000 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. *İbn Sînâ Felsefesinde Âlemin Mükemmelliği Düşüncesi* başlıklı tezle aynı üniversitede yüksek lisansını (2002), *İslâm Felsefesinde Metafizik Bir Problem Olarak İmkân* adlı çalışmasıyla da İstanbul Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı (2008). Hâlen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Türk-İslam Düşünce Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

